Анастасія Клименко
Науково-дослідний інститут правового забезпечення інноваційного розвитку НАПрН України

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЩОДО ПРИНЦИПІВ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Anastasiia Klimenko
Scientific and Research Institute of Providing Legal Framework for Innovative Development of the National Academy of Law Sciences of Ukraine

SOME QUESTIONS REGARDING THE PRINCIPLES OF SOCIAL SECURITY LAW

The article investigates the genesis of formation of the concepts «principle of law» and «principle of social security». At the same time the concept, value and classification of the principles of social security law in modern legal system of Ukraine is defined. The author investigates the diversity of scientific views about the content and classification of the principles of social security law and the tendency to expand the list of these principles in terms of development the welfare state based on social justice, solidarity and humanism. It is proved that the issues of principles of social security law is at the stage of development and need further in-depth study. The need and opportunity to spread the principles of social security law for all its organizational and legal forms is unquestionable.
Key words: principle of law, principle of social security, social justice, solidarity.

Постановка проблеми. Інтерес науковців до проблеми принципів права з'явився ще у другій половині 40-х років XX ст. та продовжує зростати по сьогоднішній день. Особливого значення питання принципів права соціального забезпечення набуло в період реформ, оскільки вони виступають юридичної передумовою для обрання певної правової моделі законодавчого закріплення умов та порядку набуття права особи на конкретний вид соціального забезпечення. При цьому, науково обґрунтовані і чітко сформульовані принципи галузі права виступають одним із неодмінних факторів ефективності правового регулювання даної галузі суспільних відносин.

Стан дослідження. Численні наукові роботи, свідчать, що принципи права соціального забезпечення були і є об'єктом досліджень багатьох науковців, однак чіткого визначення переліку вказаних принципів на сьогоднішній день немає. Більш того, спостерігається тенденція щодо розширення переліку принципів вищевказаної галузі права у зв'язку із орієнтацією України на європейські моделі держав, де соціальні права людини і громадянина є пріоритетними. Дослідженням вищевказаного питання в своїх наукових роботах займалися такі вчені як С. Алексєєв, Р. Лівшиць, А. Міцкевич, П. Рабінович, О. Скакун та багато інших вчених.

Саме тому **метою** статті є: аналіз наукових робіт щодо принципів права соціального забезпечення, виокремлення основних видів та класифікацій принципів в галузі соціального забезпечення та з'ясування пріоритетних напрямків та основоположних ідей, які мають складати основу ефективної системи соціального забезпечення сучасної держави.

Виклад основного матеріалу. Загальнотеоретичні аспекти поняття принципів права були предметом дослідження багатьох відомих вчених, однак, детальну розробку принципи права отримали у праці А. Колодія «Принципи права». В численних наукових роботах автори вивчали як закономірності становлення й розвитку сучасних загальнолюдських принципів права, так і теоретичні проблеми системи принципів права.

В перекладі з латинської мови слово «принцип» означає початок, основу, вихідне положення, найбільш загальні правила поведінки. Відповідно, в загальному розумінні принцип необхідно розглядати як найбільш типову закономірність, покладену в основу пізнання, як активний центр цілісної системної освіти, ну і нарешті – як сукупність ознак, які складають основу того чи іншого предмета чи явища. Водночас, принцип – це те, що лежить в основі певної теорії науки, внутрішнє

переконання людини, основне правило поведінки[1]. На думку В. Даля, слово «принцип» означає наукове чи моральне начало, основу, правило, від якого не відступають[2].

В процесі вивчення принципів права сформувались два підходи до визначення принципів права. Згідно із першим підходом, що ґрунтується на теорії позитивізму, принципи права – це ідеї, теоретичні, нормативно-керівні положення того чи іншого виду людської діяльності, які конкретизуються в змісті правових норм та об'єктивно зумовлені матеріальними умовами існування суспільства. Прихильниками такої ідеї є Л. Явич, О. Васильєв, В. Ронжин та інші[3]. Другий підхід ґрунтується на ідеї природного права і принципи права розуміють як керівні ідеї, об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставлять до учасників суспільних відносин із метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів та визначають зміст і спрямованість правового регулювання, відображають найважливіші закономірності соціально-економічної формації. Притримуються такого розуміння принципів права О. Скакун, П. Рабінович, В. Козлов, К. Ліванцев, Ю. Ведєрніков, В. Грекул та інші[4][5].

Зокрема, А. М. Васильєв при визначенні поняття принципів права стверджував, що: «Правові принципи (принципи-ідеї) не просто відображають певне розуміння дійсності, а фіксують уявлення про дійсність, розроблюються на основі узагальнення знань про сутність предметів, явищ, об'єктів, у зв'язку з якими вони виникли»[6]. Відповідно, принципи правотворчості, правового регулювання, правозастосовної діяльності виражають правові ідеї-принципи.

При класифікації принципів права, роль кожної із виділених груп принципів неоднакова, так принципи правового регулювання відіграють головну роль, а принципи правотворчості, та правозастосовної діяльності на них ґрунтуються.

Під принципами права більшість вчених розуміють принципи правового регулювання. Принципи права (принципи правового регулювання) – це керівні ідеї, які визначають сутність та напрямок розвитку всього комплексу правових норм як єдиного цілого в межах однієї правової системи, або в конкретній сфері суспільних відносин. Протягом тривалого часу це формулювання було традиційним в теорії права. Підтвердженням цьому є роботи багатьох спеціалістів, зокрема, в сфері соціального забезпечення. Так, наприклад, М. Захаров розглядає принципи правового регулювання пенсійного забезпечення як «основоположні ідеї, які відображені в самих правових актах, регулюючих пенсійне забезпечення, безпосередньо пронизують норми всього радянського пенсійного права та витікають з них». Він дає це визначення з точки зору правового регулювання, а не як визначеної державної системи заходів. Аналогічні думки були і в В. Шайхатдінова, який, аналізуючи визначення принципів права соціального забезпечення Є. Астрахана, В. Андреєва, І. Гущина та інших, приходить до висновку, що їх дефініції можуть бути віднесені до соціального забезпечення як до системи державних заходів, але не до права соціального забезпечення як системи юридичних норм [7]. До такого висновку він приходить виходячи з того, що зміст вказаних принципів відображає не сутність галузевого законодавства про соціальне забезпечення, а основні ідеї побудови державної системи соціального забезпечення, пізніше конкретизовані в законодавстві про соціальне забезпечення. На його думку, вказані дослідники принципів брали за основу різноманітні об'єкти: систему соціального забезпечення в цілому, її підсистеми, організаційно-правові форми створення фондів соціального страхування та ін., а відбувалося це тому, що в той період відносини соціального забезпечення не становили предмета регулювання самостійної галузі права.

Але в останні роки виникла точка зору, що визначати принципи правового регулювання лише як керівні ідеї неможна, так як ідея – це категорія правосвідомості та правової науки. А правові

[1] Мельничук, О.С. (1974). *Словник іншомовних слів*. Київ.
[2] Даль, В.И. (1855). Толковый словарь живого великорусского языка. *Т. 3.* Москва: Гос. изд-во иностр. и нац. слов.
[3] Явич, Л.С. (1967). О принципе научности в работе советского государственного аппарата. *Правоведение,* 64; Айзенберг, А.М., Васильев, А.М., Котляревский, Г.С. (1983). *Теория государства и права*: учебник. Москва: Юрид. лит. 236; Ронжин, В.Н. (1977). О понятии и системе принципов социалистического права. *Вестник МГУ. Сер. 11. Право, 2,* 34.
[4] Скакун, О.Ф. (2009). *Теорія держави і права:* підручник. Харків: Консул, 221.
[5] Рабінович, П.М. (1995). *Основи загальної теорії права і держави*: навчальний посібник. Київ: ІСДО. 93.
[6] Васильев, А.М. (1975). О правовых идеях — принципах. *Советское государство и право, 3,* 12.
[7] Шайхатдинов, В.Ш. (1982). *Теория социального обеспечения*. Саратов, 43-44.

принципи або безпосередньо закріплюються в правових нормах, або прямо витікають з їхнього змісту.

Л. Бугров в науці трудового права здійснив аналіз родових ознак принципів права. Він вважає, що при визначенні принципів права в основі має бути поняття «основоположне судження законодавця», в якому слово «основоположне» обумовлене формою вираження, підкреслює суб'єктивність принципів, показуючи їх як результати соціальної свідомості. Далі автор доводе: вказане поняття об'єднує три родові ознаки принципів права: ідею (думку, судження), її важливість (керівне значення), її правову направленість. Ці родові відмінності більш детально простежуються у видових ознаках. На думку Л. Бугрова, принципам права притаманні наступні видові ознаки: обумовленість законами розвитку природи та розвитку суспільства; визначеність сутності права; закріпленість в нормах права [1]. На основі вказаних родових та видових відмінностей вчений виводить свою дефініцію принципів права – це обумовлені соціальними та природними законами, прямо закріплені в нормах права чи пронизані через їх зміст, основоположні судження законодавця про суттєве в праві. Це визначення вже було сприйнято і в науці права соціального забезпечення.

В. Шайхатдінов систему правових принципів в соціальному забезпеченні ділить на наступні основні їх підрозділи (підсистеми): 1) принципи системи соціального забезпечення; 2) галузеві принципи права соціального забезпечення; 3) принципи правових інститутів цієї галузі, об'єднань правових інститутів.

Під принципами державної системи соціального забезпечення розуміють обумовлені економічними закономірностями і витікаючи зі змісту соціальної політики держави керівні засади, закріплені в Конституції та інших нормативних актах, які відображають сутність правового регулювання суспільних відносин в сфері соціального забезпечення. Це такі принципи як:

- всезагальний характер соціального забезпечення;
- забезпечення за рахунок державних та суспільних коштів;
- справедливе розподілення матеріальних благ та послуг;
- здійснення соціального забезпечення самими працівниками через державні органи та громадські організації[2].

Таким чином, принципами системи соціального забезпечення у В. Шайхатдінова є ті самі правові ідеї-принципи.

М. Лушнікова визначає, що в системі соціального забезпечення необхідно виділяти дві групи принципів: правові принципи соціального страхування та правові принципи соціальної допомоги. Взагалі, автор ділить особливу частину права соціального забезпечення на дві підгалузі, формулюючи правові принципи для кожної з них, а на базі таких формулювань називає принципи всього права соціального забезпечення.

Для науки права соціального забезпечення принципи (ідеї) мають фундаментальне значення для знань про явища реальної дійсності в сфері соціального забезпечення.

Першість у розробленні принципів права соціального забезпечення як галузі одноголосно віддають В. Андреєву. На його думку, загальними принципами соціального забезпечення є: всезагальність вказаного забезпечення громадян; всебічність і багатоманітність видів забезпечення останніх; забезпечення трудящих за рахунок державних і суспільних коштів; здійснення названого забезпечення трудящих через громадські організації і державні органи[3].

Значна кількість науковців погоджувалися з думкою В. Андреєва щодо принципів соціального забезпечення, але були й такі, які вносили свої пропозиції та корективи до вказаного переліку. Так, А. Карцхія виокремив такі принципи права соціального забезпечення, як всеосяжність, універсальність, безкоштовність, непряме відображення принципу розподілу за результатами праці, демократичність[4].

А. Єгоров вважав, що до системи принципів права соціального забезпечення належать: право на вказане забезпечення та поширення його на всіх громадян; багатоманітність видів і форм

[1] Андреев, В.С. (1967). Правовые проблемы социального обеспечения в СССР. *Советское государство и право, 2.* 34-37.
[2] Шайхатдинов, В.Ш. (1982). *Теория социального обеспечения.* Саратов. 43-44.
[3] Андреев, В.С. (1967). Правовые проблемы социального обеспечения в СССР. *Советское государство и право, 2, 3*4-37.
[4] Карцхия, А.А. (1982). Основные принципы советского права социального обеспечения. *Вопросы социального обеспечения, вып. 13.* Москва, 46-54.

соціального забезпечення останніх; здійснення даного забезпечення за рахунок суспільства, тощо[1].

Н. Болотіна до системи принципів соціального забезпечення відносить: всезагальність соціального забезпечення; рівність та заборона дискримінації; всебічність; незменшуваність змісту та обсягу соціальних виплат і послуг при прийнятті нових законів тощо[2].

Для ефективного функціонування системи правових принципів вона повинна мати ієрархічну будову. При цьому, на «вершині» ієрархії системи правових принципів знаходяться принципи універсальні, на основі яких виникають та розвиваються всі інші правові принципи і правова система вцілому[3]. Таким чином, принципи права в залежності від сфери їх розповсюдження, важливості і систематизуючої ролі в галузевій правовій науці класифікуються на загальноправові, міжгалузеві, галузеві і внутрішньогалузеві (принципи правових інститутів).

Одночасно, принципи права піддаються наступній класифікації, а саме поділяються на загальнолюдські принципи права і принципи юридичного права. Для сфери соціального забезпечення важливе значення має усвідомлення існування загальносоціального права людини як явища, яке існувало раніше, ніж право юридичне, і навіть раніше, ніж існувала держава. На думку А. Колодія в абсолютній більшості випадків кожний принцип права спочатку існує як загальносоціальний, а потім, за використання його юридичною практикою і осмислення юридичною наукою, як принцип правосвідомості, перетворюючись у результаті процесу правотворення на принцип права[4]. Загальносоціальні принципи безпосередньо пов'язані із загальнолюдськими цінностями, з ідеалами добра, чуйності, гуманізму, справедливості.

У сфері соціального забезпечення до принципів загальносоціальних відносяться принципи соціальної справедливості, солідарності, соціального партнерства, які на сьогоднішній день є принципами права сучасного юридичного механізму соціального забезпечення.

Соціальне питання базується на ідеях солідарності, можливості охопити всі питання взаємодопомоги, запобігання соціально-негативним явищам та співробітництва. У організованому суспільстві велике значення надається взаємовідносинам між багатими та бідними, сильними та слабкими, працездатними та непрацездатними, тощо.

Ідея солідарності випливає з почуття взаємної відповідальності, яке поєднує громадян як членів суспільства. Людина живе в певному суспільстві, а тому об'єктивно залежна від нього, особливо в умовах виникнення складної життєвої обставини: інвалідність, смерть годувальника, малозабезпеченість, тощо. Тобто метою держави має бути врахування загальнолюдських інтересів, розвиток загальної солідарності і взаємності громадян, а саме - задоволення кожного справедливого інтересу кожного члена суспільства.

Доктрина солідарності є безперервним причинно-наслідковим зв'язком та поєднується з теорією суспільного договору. Саме ця доктрина визначає, що ми народжені не знищувати одне одного або шкодити одне одному, а, навпаки, щоб жити у злагоді. Вона визначає розвиток будь-якої особистості, який може мати місце лише за умови постійного співробітництва. Завдяки солідарності людина отримує соціальне забезпечення у разі необхідності за правом, а не через милість чи благодійність[5].

Однією з важливих гарантій реалізації права на соціальне забезпечення є загальнообов'язкове державне соціальне страхування, яке встановлює гарантії захисту прав й інтересів громадян, котрі мають право не пенсію, а також на інші види соціального забезпечення. Вони мають право на забезпечення їх в разі хвороби, тимчасової непрацездатності, необхідності догляду за дитиною, тощо. Правові принципи, фінансові та організаційні засади вказаного страхування закріплені в Основах законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, а також у відповідних законах з різних видів страхування. Серед численних принципів, визначених у вищевказаному нормативно-правовому акті, особлива увага приділяється таким принципам, як солідарність та субсидування. Суть цих принципів полягає в тому, що, наприклад, в медичному

[1] Егоров, А.Н. (1984). *Основные принципы советского права социального обеспечения*. Москва, 66-79.
[2] Болотіна, Н.Б. (2000). Про принципи сучасного права соціального забезпечення України. *Актуальні проблеми держави та права, вип. 9.* Одеса, 44-52; Болотіна, Н.Б. (2000). *Право соціального забезпечення України*: Робоча програма курсу. Одесса, 4-5.
[3] Скурко, Е.В. (2006). Правовые принципы в правовой системе, системе права и системе законодательства: теория и практика. *Известия вузов. Правоведение, 2,* 59-60.
[4] Колодій, А.М. (1998). *Принципи права України*. Київ: Юринком Інтер, 23.
[5] Густав Ле Бон (1997). Психология социализма. Харьков, 395-397.

страхуванні здоровий платить за хворого, працезданий утримує непрацездатного, в пенсійному страхуванні діє «договір поколінь» - сучасні працівники утримують теперішніх пенсіонерів за рахунок сплати внесків до пенсійної системи. У зв'язку із цим, Н. Болотіна та Г. Чанишева визначають, що для соціально-забезпечувальних відносин характерне використання методу соціального подання та соціальної солідарності при розподілі соціальних коштів[1].

Однак, крім принципу солідарності існує багато інших принципів права соціального забезпечення, які прийнято класифікувати за різними підставами.

За сферою дії принципи права класифікують на загальноправові, притаманні усім галузям права; міжгалузеві, котрі відображають загальні риси декількох галузей права; галузеві, які характеризують специфіку конкретної галузі; внутрішньогалузеві, які стосуються окремих інститутів.

Спільними для усіх галузей права юридичними принципами є закон системно-структурної організації права, відповідності об'єктивного і суб'єктивного права, внутрішньої несуперечності правової системи, тощо[2].

Під загальними принципами права соціального забезпечення необхідно розуміти встановлення на законодавчому рівні мінімальних соціальних стандартів у сфері праці, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, норм підвищеного соціального захисту для окремих категорій населення, державне гарантування дотримання соціальних прав людини, встановлених Конституцією, законами України, а також міжнародно-правовими актами, ратифікованими Верховною Радою України, реальна наявність і функціонування державної служби зайнятості, державних та комунальних закладів охорони здоров'я, соціального забезпечення, обслуговування та утримання, в котрих медичні та соціальні послуги надаються безоплатно усім категоріям населення.

До таких загальних принципів права соціального забезпечення належать: всезагальність соціального забезпечення, тобто поширення його на всіх фізичних осіб (громадян України, іноземців, осіб без громадянства); рівність та заборона дискримінації; всесторонність – надання соціального забезпечення у всіх випадках настання соціального ризику; незменшуваність змісту та обсягу соціальних виплат та послуг при прийнятті нових законів; державна гарантованість; багатоканальність фінансового забезпечення; єдність та диференціація соціального забезпечення; обґрунтованість соціальними нормами; збереження прав в галузі соціального забезпечення; захист законних сподівань; юридична ясність; реальність прав; судовий захист права людини на соціальне забезпечення.

При цьому, необхідно звернути увагу, що перераховані принципи поділяються на змістовні та формальні. Перша категорія принципів стосується забезпечення змісту конкретних прав у сфері соціального забезпечення, друга категорія – додержання формальної сторони побудови юридичного механізму.

За формою нормативного закріплення принципи соціального забезпечення поділяють на:

- ті, що закріплені в Конституції України;
- ті, що закріплені в міжнародно-правових актах;
- ті, що закріплені в поточному законодавстві, зокрема у підзаконних нормативно-правових актах.

За змістом або залежно від функціонального призначення принципи поділяються на:

- соціально-правові (перевага загальнолюдських цінностей над інтересами окремих спільнот, єдність суспільних та особистих інтересів);
- спеціально-юридичні (узагальнюючі принципи формування та існування права як специфічного соціального явища).

Можливі й інші класифікації принципів права соціального забезпечення, але будь-яка із них є умовною.

Висновки. Наукою права соціального забезпечення накопичений досить значний масив галузевого правового знання, в тому числі й щодо поняття принципів права соціального забезпечення. При цьому весь цей масив потребує детального осмислення в рамках досліджень окремо взятих принципів. Проблематика принципів права соціального забезпечення у цілому знаходиться у стадії розробки і має потребу у подальшому поглибленому дослідженні. При цьому

[1] Карцхия, А.А. (1982). Основные принципы советского права социального обеспечения. *Вопросы социального обеспечения. Вып. 13,* Москва, 46-54.

[2] Болотіна, Н.Б., Чанишева, Г.І. (2000). *Трудове право України*: Підручник. Київ: Т-во «Знання», КОО, 41.

безперечною є необхідність і фактична можливість розповсюдження принципів соціального забезпечення на всі організаційно-правові форми соціального забезпечення і всі його види.

References:

1. Melnychuk, O.S. (1974). *Slovnyk inshomovnykh sliv* [The dictionary of foreign words]. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Dal, V.I. (1955). *Tolkovyy slovar zhivogo velikorusskogo yazyka* [Explanatory Dictionary of Russian language]. Vol. 3. Moscow: Gos. izd-vo inostr. i nats. Slov [in Russian].
3. Yavich, L.S. (1967). O printsipe nauchnosti v rabote sovetskogo gosudarstvennogo apparata [On the principle of scientific work in the Soviet state apparatus]. *Pravovedeniye [Jurisprudence], 2,* 64 [in Russian].
4. Ayzenberg, A.M., Vasilyev, A.M., Kotlyarevskiy, G.S. (1983). *Teoriya gosudarstva i prava.* [Theory of state and law]. *Vol. 2.* Moscow: Yurid. lit. 236. [in Russian].
5. Ronzhin, V.N. (1977). O ponyatii i sisteme printsipov sotsialisticheskogo prava [On the concept and principles of the system of socialist law]. *Vestnik MGU Ser. Pravo, 2(11)* [Bulletin of Moscow State University, Ser. law], 34 [in Russian].
6. Skakun, O.F. (2009). *Teoriia derzhavy i prava* [Theory of State and Law]. Kharkiv: Konsul [in Ukrainian].
7. Rabinovych, P.M. (1995). Osnovy zahalnoi teorii prava i derzhavy [Fundamentals of general theory of law and state: Tutorial]. *Vol. 3.* Kyiv: ISDO, 93 [in Ukrainian].
8. Vasilyev, A.M. (1975). O pravovykh ideyakh — printsipakh [On the legal ideas - principles]. *Sov. gosudarstvo i pravo [Soviet state and law]*, *3*, 12 [in Russian].
9. Shaykhatdinov, V.Sh. (1982). *Teoriya sotsialnogo obespecheniya* [Theory of Social Security]. Saratov. [in Russian].
10. Andreyev, V.S. (1967). Pravovyye problemy sotsialnogo obespecheniya v SSSR [Legal problems of Social Security in the USSR]. *Sov. gos. i pravo. [Soviet state and law], 2,* 34-37 [in Russian].
11. Kartskhiya, A.A. (1982). Osnovnyye printsipy sovetskogo prava sotsialnogo obespecheniya [The basic principles of the Soviet social security law]. *Voprosy sotsialnogo obespecheniya [Issues of social security]*, *Vol. 13,* 46-54. Moscow. [in Russian].
12. Egorov, A.N. (1984). *Osnovnyye printsipy sovetskogo prava sotsialnogo obespecheniya* [The basic principles of the Soviet social security law]. Moscow. [in Russian].
13. Bolotina, N.B. (2000). Pro pryntsypy suchasnoho prava sotsialnoho zabezpechennia Ukrainy [About the principles of modern social security law in Ukraine]. *Aktualni problemy derzhavy ta prava. Zb. nauk. Prats [Actual problems of state and law. Collection of scientific papers]*, *Vol. 9.* Odesa;
14. Bolotina, N.B. (2000). *Pravo sotsialnoho zabezpechennia Ukrainy: Robocha prohrama kursu* [Social Security Law of Ukraine: The working program of the course]. Odesa. [in Ukrainian].
15. Skurko, E.V. (2006). Pravovyye printsipy v pravovoy sisteme. sisteme prava i sisteme zakonodatelstva: teoriya i praktika [Legal principles in a legal system, system of law and system of legislation: Theory and Practice]. *Izvestiya vuzov. Pravovedeniye [Proceedings of the universities. Jurisprudence]*, *2,* 59-60 [in Russian].
16. Kolodii, A.M. (1998). *Pryntsypy prava Ukrainy* [The principles of law in Ukraine]. Kyiv: Yurynkom Inter.
17. Le Bon, Gustav (1997). *Psikhologiya sotsializma* [Psychology of socialism]. Kharkiv. [inUkrainian].
18. Bolotina, N.B., Chanysheva, H.I. (2000). *Trudove pravo Ukrainy: Pidruchnyk* [Labour law of Ukraine: Textbook]. Kyiv: T-vo «Znannia», KOO. [in Ukrainian].